

ВОЛИНЬ ЯК ПОЛІЕТНІЧНИЙ РЕГІОН

Етнічна структура населення Волині впродовж тривалого історичного періоду, а це практично XII – перша половина XX ст., характеризувалася присутністю в переважаючому масиві автохтонного населення чисельних іноетнічних компонентів. Одним із дієвих чинників, який детермінував етно-історичний розвиток краю впродовж століть стало його географічне розташування. Порубіжне розміщення Волині визначало характер і спрямованість міграційних процесів, пов'язану з ними взаємодію різних за походженням етнічних компонентів. Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни, що відбувалися на території Волині, як пограниччі, викликали відповідні трансформаційні процеси, залишали в історичному розвитку свої помітні сліди. Істотне значення тут мали контакти народів, мотивовані політичною і суспільною історією цих земель.

Поліетнічність мешканців Волині формувалася тривалий період. У зв'язку з цим можна говорити про окремі етапи міграційних рухів до краю поляків, євреїв, чехів, німців, росіян, караїмів, інших народів. Їх результатом стала поява і розвиток на Волині чисельних іноетнічних громад.

Давню історичну традицію мають різнобічні контакти між польським й українським народами, які зумовили переселення на Волинську порубіжну територію поляків. При дворах волинських князів служило чимало поляків. Князі також залучали польський елемент до розбудови краю, зокрема після нападу татар 1240 р. Зближенню з поляками сприяли шлюбні союзи. Найбільше зміцнився польський елемент на Волині за Юрія Болеслава II (початок XIV ст.). Польськість посилено створення у 1375 р. римо-католицької ієрархії, зокрема з єпископством у Володимирі (з 1428 р. у Луцьку) і щедрих обдарувань латинського духовенства і чернечих чинів земельними маєтками.

Масове заселення Волині поляками почалося у другій половині XVI ст.,

після Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1596 р.) уній, у результаті яких Волинь, Брацлавщина, Київщина та Підляшшя опинилися у складі Речі Посполитої. «Саме тут, – як пише професор В. Наулко, – у межах українського етнічного масиву сформувалися найбільш численні польські етнорелігійні громади» [11, с.8].

Польська колонізація Правобережної України набула здебільшого станового характеру. За поміщиками, які отримали монополію на володіння землею і маєтки яких були розкидані по всьому Правобережжю, йшла безземельна шляхта. Це був основний шлях появи та зростання польської етнічної групи на Волині. Характерним типом розселення поляків у регіоні стала діаспора – розпорошене проживання окремими етно-релігійними громадами в межах суцільного масиву українського населення.

Перебуваючи під польською владою Волинь у повній мірі відчула іноетнічні впливи. Активну діяльність проводили чернечі ордени, особливо єзуїтів, до польської культури і церкви вони приєднували заможних і талановитих українців.

Три поділи Польщі у XVIII ст. (1772, 1793, 1795 рр.) за участю Росії та приєднання до неї Правобережної України суттєво не змінили становище польських магнатів, шляхти, римо-католицької церкви. Генерал-губернатор Київський, Волинський і Подільський Д. Г. Бібіков після трирічного управління краєм у доповіді констатував той факт, що губернії ще не стали російськими, не зважаючи на те, що здавна були російськими областями, і що свята хоругва православ'я осяяла ці землі ще при святому Володимирі [1, с.687].

Це зумовлювалось тривалим перебуванням Волині в складі Речі Посполитої, отримавши своє логічне продовження й в XIX ст. Поширення польської культури і мови в краї відбувалося не лише в зв'язку з діяльністю органів місцевої влади. Цьому сприяло й функціонування польських гімназій, серед яких справжнім центром культури був Кременецький ліцей, польських училищ, шкіл, у стінах яких також виховувались українці. В містах і містечках чиновники, в селах землевласники, шляхтичі і навіть частина

православного духовенства розмовляла польською мовою. До польської культури помітно тяжіло й дрібне міщанство українського походження. Культури місцевих українського і польського населення вбирали в себе багато рис матеріального і духовного життя обох народів. Спостерігалось культурне і конфесійне змішування населення.

Спільне проживання української і польської етнічних груп на Волині, на прикордонних з Польщею землях, у контактній зоні зі змішаними шлюбами, різнобічними зв'язками, в тому числі економічними і культурними стало основою формування особливого типу української полонії, самобутнього різновиду польської мови і культури. Як зазначав відомий український вчений, дослідник Правобережної України П. Чубинський „поляки не могли встояти непорушно проти всілякого впливу живого органічного середовища, яке було представлене народністю й історичними традиціями місцевого населення” [15, арк. 46]. Справді, поляки, які проживали в краї, постійно перебували в українському мовному середовищі, корінне ж населення в свою чергу частково переймало польську мову, як мову престижної культури і сучасної цивілізації.

На 1920-ті рр. припав ще один етап масового переселення поляків на Волинь. Після підписання Ризького мирного договору 1921 р. до міст краю прибувало багато чиновників і спеціалістів з родинами для здійснення внутрішньої політики польського уряду на східних землях, до сіл – військових поселенців, парцелянтів. У міжвоєнний період поляки стали найбільш чисельною групою населення серед іноетнічних мешканців Волині.

Зведені на території Волині польськими архітекторами культові і громадські споруди, палаци і садиби польських родин, котрі, пов'язавши свою долю з українською землею, різнопланово збагачували її культуру, та навіть польські цвинтарі – це, та все інше, пов'язане з польською етнічною громадою Волині, є не лише нагадуванням про минуле краю. Це саме те, що надає краю неповторності, визначає його регіональні особливості.

Поліетнічність наклала свій виразний відбиток і на волинські міста і містечка. Починаючи з XIII ст. на Волині починають оселятися євреї.

Збереглися писемні свідчення про єврейських мешканців Галицько-Волинського князівства. Так, князь Данило користувався допомогою євреїв при реорганізації своїх володінь [7, с.670]. А у Галицько-Волинському літописі, де описується смерть і поховання князя Володимира Васильковича в 1288 р. у Володимирі, відзначено велику жалобу місцевих євреїв з цього приводу [10, с.445].

Своє логічне продовження цей процес отримав у польсько-литовську добу. 1 липня 1388 р. у Луцьку Великий литовський князь Вітовт видав генеральний привілей для всіх євреїв брестських, трокайських, гродненських, володимирських, луцьких та інших міст Великого князівства Литовського. В його 33-х пунктах було викладено права та обов'язки іудейських громад та їх членів у стосунках із християнами [2, с.85–86]. З другої половини XVI ст. розгорнувся найбільш масове переселення євреїв на Волинь, які осідали в містах і містечках краю.

У XV – першій половині XVII ст. єврейські громади переживали розквіт релігійного життя і духовної культури. У цей час в середньовічних містах Волині зводяться єврейські культові споруди (Луцьк, Любомль), визнані сьогодні найціннішими мурованими божницями в Україні.

Зміни у чисельності євреїв краю залежали від багатьох чинників: від правової бази держави, від ставлення до них з боку влади та місцевого населення, можливості освоєння певного простору в економічному, господарському, культурному відношеннях. З приєднанням правобережних українських земель до Російської імперії на території Волинської губернії після створення смуги осілості відбулося подальше відособлення єврейського населення від інших етнічних груп у формі єврейських общин. У кінці XIX ст. міста Волинської губернії більше чим на половину (50,77%) склалися з єврейського населення, в містечках їх питома вага була ще вищою, досягаючи 80–90% [6, с.57]. У вказаний період за чисельністю це була друга після українців етнічна група населення.

Саме в міських поселеннях, які виступали в ролі своєрідних центрів релігійної, культурно-національної відособленості, традиційного побуту, сформувався своєрідний уклад єврейських громад. Він визначив особливості

планування й архітектури таких поселень. Тут на ярмаркових площах, а також у сільській місцевості в силу зайнятості євреїв торгівлею, ремеслами, орендним утриманням маєтків, промислових закладів, євреї активно контактували з місцевим населенням.

Єврейське населення продовжувало залишатися чисельною меншиною Волині, яка своїм представництвом поступалася лише полякам, складаючи майже 10% від загальної кількості мешканців, і в міжвоєнний період. Їхнє розселення було досить рівномірним, за чисельністю вони були на першому місці у всіх повітових містах краю [18, s.1].

Утворення починаючи з 1927 р. єврейських гмін, віросповідних громад у населених пунктах Речі Посполитої, Волині зокрема, забезпечило підтримку єврейських традицій згуртування общин, підпорядкування найголовніших сфер їхнього життя виборним органам самоврядування.

Євреї краю активно включилися у політичне життя, створивши місцеві осередки низки політичних партій («Поалей Сіон», «Бунд» «Мізрахі» та ін.). Національна ідея стала однією з найважливіших у їх легальній і нелегальній діяльності.

Характерною ознакою життя общини було залучення більшості її представників, починаючи з дитячого віку, до діяльності різноманітних (молодіжних, спортивних, професійних, освітніх, благодійних та ін.) громадських організацій, видання газет. Участь євреїв у суспільному житті прямо чи опосередковано впливала на розвиток міст і краю загалом.

У життєдіяльності єврейських громад завжди велике значення надавалося суворому дотриманню іудаїзму, розвитку системи самоврядування, традиційної освіти, вихованню підростаючого покоління. Містечкове населення єврейської національності було широко охоплене власною системою громадських і приватних навчальних закладів – хедерів, ієшиботів, талмуд-тор, які мали в першу чергу релігійне спрямування.

Досконала система самоврядування, усталені традиції громадського і культурного розвитку єврейської громади забезпечували стійкість

самосвідомості та самоідентифікації, стояли на перешкоді асиміляції в середовищі українського і польського населення.

У XVI ст. на Волині оселилися і розгорнули свою діяльність російські торговці та культурні діячі, втікачі-емігранти. Серед них відомі представники реформаційних течій Феодосій Косой, Ігнатій, Артемій та православні Іван Федоров, Андрій Курбський. З ім'ям останнього пов'язана історія російських військових поселенців на Волині. Перебування Андрія Курбського на Волині, його діяльність мали велике значення для розвитку культурного, духовного і церковно-канонічного життя і богослов'я в Україні другої половини XVI ст.

Розвитку культури, становленню друкарства на Волині, сприяла діяльність ще одного переселенця з Москви – друкаря Івана Федорова. У 1580 р. він за сприяння Костянтина Острозького надрукував в Острозькій друкарні «Новий Завіт», «Псалтирь», повну Біблію на 628 сторінках.

Бажання Росії включити «ісконно руські землі», зокрема Волинь, до свого складу, реалізоване в кінці XVIII ст., започаткувало новий етап міграції росіян до краю. Політика обмеження прав поляків щодо землеволодіння, розгорнута після польських повстань 1830–1831 та 1861 рр. призвела до поступового збільшення частки російських землевласників. Зростання чисельності власників земельних наділів російської національності позначилося в першу чергу на середньому і дрібному землеволодінні.

У другій половині XIX ст. розселення росіян на Волині визначалося також поглибленням економічних зв'язків, будівництвом залізниць, розвитком промисловості, системи освіти та ін. До кінця XIX ст., не рахуючи російських військових (16.427 осіб), загальна чисельність російськомовного населення у Волинській губернії досягла 104.889 осіб або 3,5 % загальної кількості населення [14, с.IX]. Із загальної чисельності росіян 44.351 осіб мешкали в губернському та повітових центрах, де розташовувалися адміністративні установи, промислові, соціальні заклади. Соціальна структура етнічної групи була досить строкатою, відбиваючи історичні традиції життєдіяльності росіян, державне відношення до національних проблем. За даними першого Всеросійського перепису населення до стану спадкових та особових дворян у Волинській губернії належало 14,25%

росіян. Відносно багаточисельно були представлені серед них також почесні громадяни та купці (2,72%), духівництво (6,78%), міщани (23,49%). Майже четверта частина росіян була залучена до адміністративної, громадської служби, освітньої справи, працювала на пошті. Помітна частка мешканців Волині російської національності займалася будівельними роботами, залізничною службою, торгівлею. Однак, основну частину росіян, як і решти населення краю, складало селянство (50%) [14, с.100–109, 192–231].

Серед тимчасових мешканців краю (кінець XIX – початок XX ст.) були відомі діячі російської культури – композитор Ігор Стравінський, письменник Андрій Бєлий, у Луцьку в сім'ї російського чиновника у 1852 р. народився, а потім вчився у чоловічій гімназії поет Григорій Мачтет.

Чисельність росіян на Волині помітно зросла і в міжвоєнний період. За умовно порівняльними показниками національної приналежності (за переписом 1921 р.) і рідної мови (за переписом 1931 р.) власне російське населення на Волині за вказані роки збільшилося на 150,43 % і налічувало 23 637 осіб. Таке зростання пояснювалося приїздом у воєводство після 1921 р. значної кількості репатріантів та білої еміграції з Радянського Союзу [9, с.12].

Значна частина російського населення у цей період проживала в містах Волині (десь близько 13,5 тис. росіян). Польським урядом систематично розпалювалася ворожнеча між російськими та українськими партіями і суспільно-політичними організаціями. Хоча сам факт існування російських партій та організацій у Польщі (зокрема, Російського національного об'єднання) слід оцінювати позитивно.

Помітний слід у розвитку Луцька залишили вірменська і караїмська громади. Активна життєдіяльність вірмен у Луцьку припала на XIII–XV ст. У XIII ст. в Луцьку налічувалося близько 300 будинків, у місті їм належала вулиця Вірменська та прилеглі квартали [3, с.166]. Король Ягайло в 1432 р. надав луцьким вірменам привілей, де підтвердив їхні права. У роки розквіту міжнародної торгівлі Луцька вірмени активно брали участь у цій справі. Вони відіграли найвагомішу роль у Східному напрямі торгівельних зв'язків міста. Серед заможних лучан велику кількість становили вірмени.

У Луцьку вірмени побудували церкву святого Степана (перша писемна згадка в 1445 р.), яка в другій половині XVI ст. була перебудована. Вірменська церква у Луцьку була прямим аналогом кафедральної церкви того ж святого. Архітектурний декор, обрамування порталів, вікон свідчать, що церкву в Луцьку будували вихідці з Кафи. Вірмени були майстрами у кам'яній справі, тому існують думки, що вони долучилися до будівництва усіх кам'яниць Луцька, а також замку [12, с.33].

У середні віки духовенство мало земельні володіння. Не була винятком й вірменська церква. До нашого часу збереглась дарча грамота волинського князя Свидригайла вірменському єпископу на село Циперів під Луцьком (22 грудня 1445 р.) [12, с.33]. Найбільш поширеною формою землеробства серед вірменських колоністів було приміське господарство, а типовим власником – міщанин.

У другій половині XV ст. з низки причин відбувся занепад луцької вірменської громади. Багато вірменів переселилося із Луцька до Львова. Проте вже в наступному столітті вона зазнала відродження і нового піднесення. Будується новий храм, який дістав посвяту Святому Стефанові. Церква володіла кількома дворами та плацами в місті, а також було відновлене володіння селом Цеперів. У 1585 р. поруч із церквою розташовувався монастир, який містив шпиталь та невеликий цвинтар.

Черговий занепад луцької вірменської громади припав на XVIII ст. На початок століття в місті жило лише 11 вірменських родин [5, с.139]. У 1789 р. вірменська юрідика була забудована дворами шляхти невірменського походження. Політичні та соціально-економічні процеси стали визначальними в остаточному зникненні на початку XIX ст. вірмен з етнічної карти міста.

Перші документальні свідчення про караїмів у Луцьку датуються серединою XV ст. [16, с.54]. Великий князь Литовський Вітовт наділив караїмів землями на правому березі р. Стир і надав їм різноманітні привілеї. Караїми оселилися на Красному, в приміських селах Омеляники, Вулька, Голишів. Про це свідчать записи у луцьких гродських книгах від 1511–

1514 рр., якими підтверджуються привілеї луцького намісника на “... два двори селян караїмських на Красному...”, а також адресований комісарам королівський лист про відмірювання караїмських земель з селянами поселень Омеляники та Царицев, зареєстрований під 1535–1536 рр. Названу локалізацію караїмських поселень також підтверджує контракт, укладений між архімандритом Жидичинським та Войцехом Станішевським на володіння “...селом Омеляники і дворцем караїмським...”, внесений у луцькі градські книги в 1632 р. [4, арк.8–8 зв.].

Караїми займалися переважно торгівлею і ремеслами. Вони виступали активними посередниками збуту товарів у Польщу. Певна увага приділялася караїмськими родинами городництву, гужовій справі, збуту м'ясної продукції на місцевих ринках [8, с.117].

Луцька караїмська громада відзначалася високим рівнем культури. У місті була споруджена кенаса – релігійно-храмова споруда етносу. Звідси розпочинали свою наукову діяльність такі відомі діячі першої половини ХІХ ст. як Йосиф бен Шоломо Луцький, автор праці “Tirat Kesef” і багатьох гімнів; видатний караїмський філолог, автор “Petah tigva” – граматики гебраїської – Мордехай бен Йосиф Султанський. З Луцька також походив відомий археолог і вчений Абрахам Фіркович.

1920–1930-ті рр. стали періодом культурного, громадського та суспільного піднесення караїмської громади міста. Саме у цей період Луцька гміна, вивчаючи традиції минулого, стала однією з найрозвинутіших караїмських громад в освітньо-видавничому русі і залишила помітний слід в історії краю. Тут друкувалося видання караїмською мовою – “Karaj Awazy” (“Голос караїма”), була опублікована низка праць, присвячених вивченню караїмських обрядів, караїмської мови.

З ускладненням наприкінці 1930-х рр. внутрішньої політичної ситуації в країні численні караїмські родини емігрували у Францію, Литву, внутрішні райони Польщі. У Луцьку в 1937 р. їх проживало лише 62 особи (0,12% населення) [17, с.59].

Незважаючи на тривале проживання караїмів в іноетнічному

середовищі, завдяки особливостям мови і віровизнання, компактному проживанню в населених пунктах краю, вони зуміли зберегти й надалі розвивати традиції господарського, духовного життя, свою етнічну самобутність, що виявлялася в звичаях, обрядах, традиціях етнічної групи.

Досконала система самоврядування, усталені традиції духовного розвитку караїмських громад, які знаходили свій вияв у першу чергу в релігійній обрядовості, забезпечували стійкість самосвідомості та самоідентифікації, стояли на перешкоді асиміляції в середовищі чисельно переважаючого українського населення.

Друга половина XIX ст. стала часом масової міграції на Волинь іноземних колоністів – чехів і німців. Внаслідок імміграційних процесів на Волині сформувалися великі громади німецьких і чеських колоністів. Згідно з офіційною статистикою, яка базувалася на мовному критерії, на початку XX ст., мешканцями Волині було 195 197 осіб німецької та 27 401 чеської національностей [13, с.71]. Значну кількість чехів і німців зафіксував на Волині й перепис 1931 р. Головним чином це були колоністи, що заселяли райони поблизу Рівного і Луцька.

Колоністи сприяли поширенню серед волинських селян культивування просапних технічних культур, використанню вдосконалених знарядь праці, природних добрив. Чехи стали на Волині піонерами вирощування у великих масштабах кращих сортів хмелю, поширивши цю культуру і в господарствах місцевого населення. Новим явищем для Волині стало також вирощування у значних кількостях культурних сортів плодових дерев, переважно яблунь, груш, вишень. Завдяки ініціативі чеських колоністів в краї з'явилися спеціальні сади-розсадники для вирощування саджанців, які користувалися попитом і серед місцевих жителів.

Слов'янське походження чехів сприяло їх зацікавленому знайомству з місцевими традиціями. Чехи з повагою відносилися до культури, звичаїв своїх нових сусідів. Найбільш помітним наслідком адаптації чехів до нових умов життєдіяльності став масовий перехід колоністів (1880–1890 рр.) до православ'я й білінгвізм.

На відміну від чехів у німецьких колоністів національні почуття були розвинуті значно сильніше. Спосіб їхнього життя та господарювання носив яскраво виражений захисний характер від місцевих національних, релігійних, культурних впливів, хоча з боку українського населення відчутної загрози асиміляції не існувало. Сприятливий ґрунт для поширення в середовищі місцевого населення віровчень різноманітних течій християнства (баптизм, штундизм), які зберігаються на Волині й сьогодні, створило використання в німецьких колоніях найманої праці українських селян.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що у своєму історичному розвитку Волинь на тривалий час перетворилася в зону контактів народів, що накладало на регіон відбиток своєрідності. Складна багатоплановість етнокультурного розвитку значною мірою зумовлювалася міграційними рухами та порубіжним розташуванням краю. На Волині в цей час склалася особлива етнічна, конфесійна структура населення, а також його мовна диференціація. Поліетнічність наклала свій відбиток на історичний розвиток Волині, визначивши й її певні регіональні особливості. Саме проживання на теренах краю чисельних етнічних громад, створивши відповідну основу для протиставлення „ми – вони”, послужило важливим чинником формування в українців рубежу ХІХ–ХХ ст., котрі в основній своїй масі характеризувалися переважанням релігійної самоідентифікації, національної самосвідомості. До головних результатів тривалої взаємодії різних народів на теренах Волині слід віднести формування культури міжетнічного спілкування, поваги до традицій і звичаїв народів. На жаль, значною мірою, як сама поліетнічність, так і ця культура були зруйновані в роки Другої світової війни.

1. Вольнские епархиальные ведомости. – 1885. – № 20.
2. Грамоти ХІV ст. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; упоряд., вступ. ст., комент. і слов.-покажч. М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1974. – 255 с.
3. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні в ХІ–ХVІІІ ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 90–155.

4. Державний архів Волинської області, ф.3: Луцька міська управа, оп. 1, спр. 41.
5. Дубінецька С. К. Вірмени в Луцьку XIV–XVI ст. / С. К. Дубінецька // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. I. – С. 137–139.
6. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – СПб., 1912. – Т. V. – 910 с.
7. Енциклопедія українознавства / Г ол. ред. Кубійович В. Репринтне видання. – Львів, 1993. – Т. 2. – 800 с.
8. Караимская народная энциклопедия. Т. 1. Вводный. – М., 1995. – 248 с.
9. Кучерепа М. М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. М. Кучерепа // Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки ; ред. кол.: В. П. Колесник [та ін.]. – Луцьк, 2000. – № 3 : Історичні науки. – С. 97–106.
10. Літопис руський : за іпатським списком переклав Леонід Махновець / пер. з давньорус. Л. Є. Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 591 с.+ 3 арк. дод.
11. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К. : Головна спец. ред. літ-ри мовами націн. меншин України, 1998. – 80 с.
12. Олійник О. Церква Св. Степана в Луцьку / О. Олійник // Пам'ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 33–34.
13. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – 585 с.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 232 с.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 53, спр. 353.
16. Шабаровський В. В. Караїми на Волині (Штрихи до портрета загадкового народу) / В. В. Шабаровський. – Луцьк : Твердиня, 2013. – 250 с.

17. Miasta Wołyńskie. – Łuck, 1937. – 216 s.
18. Wołyn. – 1937. – czerwiec.